

II. ГОЛОКОСТ В УКРАЇНІ: СОЦІАЛЬНА ДИНАМІКА ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ

<https://doi.org/10.3138/ukrainamoderna.34.197>

Тетяна БОРОДІНА

Залучення української поліції до вчинення Голокосту в Кременчуці (1941–42)¹

Тетяна БОРОДІНА — аспірантка Докторської школи імені родини Юхименків НаУКМА, наукова редакторка Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства НаУКМА, tetiana.borodina@ukma.edu.ua

Стаття присвячена досі не дослідженій темі — участі української поліції Кременчука у вчиненні Голокосту в місті. Авторка окреслила джерельну базу дослідження та специфіку роботи з архівно-слідчими справами, охарактеризувала історіографічні тенденції у вивченні теми та зібрала й систематизувала наявні згадки про вчинення Голокосту в Кременчуці. Як контекстуальне наповнення в роботі також розглянуто динаміку розгортання геноциду в місті у період з вересня 1941 до січня 1942 р., а також формування української поліції. На основі аналізу архівно-слідчих справ (чимало з яких вперше вводяться до наукового обігу), а також інших джерел досліджено, що в Кременчуці участь членів української поліції у вчиненні Голокосту не обмежувалась переслідуваннями євреїв, їхнім конвоюванням до місця розстрілів та охороною цих територій. Ці особи також брали участь у встановленні місць проживання євреїв, конвоюванні людей та контролі за їхньою працею, сторожуванні місць тимчасового утримання євреїв та ін. Авторка також проаналізувала вияви особистої ініціативи поліцейських під час виконання роботи, які були спрямовані як на допомогу євреям, так і на отримання особистої вигоди від їх переслідування, навіть коли цього не вимагали.

¹ Публікацію підготовлено в рамках виконання спільного українсько-французького науково-дослідного проекту за фінансової підтримки Міністерства освіти і науки України (угода М/83-2021 від 19.11.2021 р.). Авторка висловлює щире вдячність за слушні коментарі анонімним рецензентам “України модерної”, а також проф. Наталі Шліхті, Петру Долганову та Даниїлу Ситнику, чий цінні поради допомогли поліпшити статтю.

Ключові слова: Кременчук, Друга світова війна, Голокост, геноцид, українська поліція, колаборація

Дослідження локального виміру реалізації Голокосту має у своєму фокусі не лише дії військової та цивільної адміністрації, які впроваджували окупаційну політику, але й поведінку місцевого населення, яке в різний спосіб реагувало на цю політику, а нерідко і долучалося до її впровадження. Тема колаборації місцевого неєврейського населення з нацистською окупаційною адміністрацією на мікрорівні є перспективною, оскільки дає змогу поглянути на геноцидний процес як на складне соціальне явище, від реалізації якого не могли залишитися осторонь місцеві жителі. На локальному рівні найбільш виразно та системно їхню співучасть можна простежити на прикладі служби в українській допоміжній поліції — структурі, котра зазнавала еволюції та реструктуризації упродовж періоду окупації, змінювала назву та кадровий склад, однак своєю діяльністю уможливила високий рівень “ефективності” реалізації Голокосту. Водночас варто звернутись до тези дослідника колабораціонізму Мартіна Діна, з якою солідаризується Діана Думітру: бажання співпрацювати з нацистською владою автоматично не означало бажання вбивати євреїв. У деяких випадках той, хто вступав на службу, міг навіть не передбачати подібних завдань.²

Для аналізу було обрано місто Кременчук, у якому напередодні Другої світової війни проживала найбільша кількість євреїв у Полтавській області. Крім того, чимало досі не вивченого емпіричного матеріалу, пов’язаного з Кременчуком, дає підстави з’ясувати, наскільки результати досліджень про участь української поліції в Голокості в інших населених пунктах чи регіонах підтверджуються чи спростовуються на рівні Кременчука. Отже, важливо проаналізувати, якими були види співучасті поліції в геноцидному процесі в Кременчуці та з’ясувати, чи обмежувались вони “технічними” завданнями конвоювання та охорони. Водночас члени української поліції були не лише виконавцями, але й дієвцями, суб’єктами дій. Саме тому не менш важливим є питання: яким був “простір” особистої ініціативи поліцейських (чи використовували вони своє службове становище для допомоги євреям, чи проявляли активність у переслідуванні та видачі євреїв, навіть коли цього від них не вимагали)? Вивчення дій членів української поліції в окремому населеному пункті потенційно здатне оприявнити ту систему мотивацій та вчинків, котрі до певної міри є універсальними й характерними для аналогічних діяльностей інших населених пунктів Райхскомісаріату Україна. З другого боку, вони зумовлені місцевими умовами, міжетнічними взаємовідносинами в населеному пункті та навіть міжособистісними стосунками конкретних людей.

² Diana Dumitru, *The State, Antisemitism, and Collaboration in the Holocaust. The Borderlands of Romania and the Soviet Union* (Cambridge University Press, 2016), 5.

Історіографія та методологія

В історіографії тема участі членів української поліції в Голокості поступово стає предметом окремого вивчення. Цю тему також досліджують у ширшому контексті реалізації нацистської окупаційної політики та колаборації місцевих жителів з нацистською окупаційною владою.³ Дослідники аналізують їхню участь та мотивацію,⁴ формування та особовий склад,⁵ функціонування різних поліцейських структур.⁶ Водночас типи залучення української поліції на різних етапах геноцидного процесу розглядали не так детально. На мою думку, докладний аналіз цього явища в окремо взятому місті здатний оприявнити дещо ширшу перспективу залучення поліції до реалізації Голокосту.

Важливо означити кілька методологічних і термінологічних зауваг. Термін “українська поліція” в цій статті вживано слідом за Александром Прусиним, який послуговується ним у своїй праці й тлумачить його як найперше географічну, а потім вже етнічну характеристику поліцейського формування (водночас членами української поліції в Кременчуці були і представники інших етнічних груп).⁷ В українській історіографії на позначення місцевої допоміжної поліції також використовують німецький термін “шцманшафт” (Schutzmannschaft), або “шума” (Schuma). Згідно з указом, виданим у листопаді 1941 р., було визначено не лише створення, але й структуру місцевої допоміжної поліції, яка мала складатися з кількох компонентів, а саме: 1) місцева поліція, або шцманшафт індивідуальної служби; 2) шцбатальйони; 3) пожежна охорона та 4) допоміжні й запасні формування.⁸ Явище

³ Зазначимо кілька: Карел Беркгоф, *Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою*, пер. з англ. Т. Цимбал (Київ: Критика, 2011); Венді Лаур, *Творення нацистської імперії та Голокост в Україні*, пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного (Київ: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010).

⁴ Згадаємо кілька: Александр Прусин, “Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев, 1941–1943: действия и мотивации”, *Голокост і сучасність* 1, № 2 (2007): 31–59; Daria Rudakova, “Civilian Collaboration in Occupied Ukraine and Crimea, 1941–1944: A study of motivation” (Thesis presented for the degree of Doctor of Philosophy of The University of Western Australia, School of Humanities, 2018).

⁵ Зазначимо кілька: Данііл Ситник, “Формування української поліції в Києві (1941–1943)”, *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки* 3 (2020): 40–48; Іван Дерейко, *Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті “Україна” (1941–1944 роки)* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2012).

⁶ Назвемо кілька: Martin Dean, *Collaboration in the Holocaust. Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44* (New York: Palgrave Macmillan, 2000); Андрій Боляновський, *Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945)* (Львів, 2003); Юрій Радченко, “Його чоботи та есесівська форма були забризкані кров’ю...”: таємна польова поліція, поліція безпеки та СД, допоміжна поліція у терорі щодо євреїв Харкова (1941–1943)”, *Голокост і сучасність* 2, № 10 (2011): 46–86 та ін.

⁷ Прусин, “Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев”, 32–33.

⁸ Дерейко, *Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті “Україна”*, 65.

Джерела

Основу джерельної бази дослідження становлять судово-слідчі справи на колишніх членів української поліції Кременчука з архіву УСБУ в Полтавській області¹⁶ та Галузевого державного архіву Служби безпеки України, значна частина яких вперше вводиться до наукового обігу (разом проаналізовано майже п'ятдесят справ, проте релевантними до фокусу мого дослідження виявились не всі матеріали, які, втім, послуговували джерелами для реконструкції перебігу окупації в місті). Важливо відзначити, що в статті проаналізовано судово-слідчі справи поліцейських, які перебували на різних ієрархічних щаблях — від рядових членів поліції до заступника та начальника управління міської поліції. Залежно від своїх посадових обов'язків вони могли в різний спосіб бути залученими до реалізації Голокосту в місті. Також проаналізовано матеріали підпільників та свідків з Наукового архіву Кременчуцького краєзнавчого музею, матеріали з архіву Меморіялу “Яд Вашем”, інтерв'ю з очевидцями й окупаційна періодика (газети “Дніпрова хвиля”, “Нове українське слово”) та ін., а також опубліковані джерела.¹⁷

Під час роботи з архівно-слідчими справами на членів поліції, які становили основу джерельної бази, було застосовано порівняльний аналіз у зіставленні кількох справ на поліцейських, які майже одночасно розпочали службу (послуговуючись напрацюваннями Івана Дерейка¹⁸). Також інформацію з архівно-слідчих справ за можливості було порівняно з даними з інших джерел, наприклад, зі спогадами місцевих жителів або членів підпільних формувань. Варто також відзначити, що ці архівно-слідчі справи створили радянські каральні органи і, окрім того, свідчення були записані представниками цієї структури відповідно до кодифікованої мови радянського судочинства, важливим є те, що не можна виключати вчинення психологічного та/або фізичного насильства над обвинувачуваними для отримання “правдивих” свідчень. Владімір Солонарі слушно підкреслює, що радянські розслідування могли бути поверхневими і тенденційними, а також містили “радянські формули”, як, наприклад, “радянські громадяни

¹⁶ Авторка висловлює вдячність співробітниці архіву Олені Євдокімовій за допомогу під час пошуку архівних матеріалів.

¹⁷ Круглов, Уманский, Щупак, *Холокост в Украине*; В. Гроссман та І. Еренбург, ред., *Чорна книга: про злочинне повсюдне знищення євреїв німецькофашистськими загарбниками в тимчасово окупованих районах Радянського Союзу та таборах знищення в Польщі під час війни 1941–1945 років*, пер. з рос. Мирослав Лаюк (Київ: Дух і Літера, 2020) та ін.

¹⁸ Іван Дерейко, “Архівно-слідчі справи як джерельна база дослідження особистісного виміру проявів збройного колабораціонізму в Райхскомісаріаті “Україна”, *Сторінки воєнної історії України* 13 (2010): 36.

єврейської національності” замість євреїв та ін.¹⁹ Важливо пам’ятати про те, що в будь-якому разі йшлося про роботу з людською пам’яттю. Крім того, в більшості випадків колишні поліцейські намагались приховати свої злочинні дії стосовно євреїв. Унаслідок цього під час детального аналізу архівно-слідчих справ можна помітити, що в більшості з них трапляються суперечності в датах, прізвищах, фактах під час опису обставин затримання тощо. Водночас архівно-слідчі справи мають великий джерельний потенціал, оскільки презентують свідчення не лише винуватців, але також і свідків, родичів загиблих, людей, які надавали допомогу, та навіть жертв.

Масові вбивства євреїв Кременчука у вересні 1941 — січні 1942 рр.

Напередодні Другої світової війни понад 85 відсотків українських євреїв проживали в містах. Як слушно зазначає дослідник Голокосту Дітер Польш, на схід від Києва вони мешкали здебільшого у великих містах.²⁰ Наприклад, у 1939 р. на території Полтавської області проживало 46 928 євреїв, з них у Кременчуці — 19 880, а в Кременчуцькому районі (сільській місцевості) лише 119.²¹ На момент входження вермахту до Кременчука тут залишилось близько семи тисяч євреїв.²²

Кременчук був окупований силами 17-ї армії вермахту восьмого, а за іншими даними — дев’ятого вересня 1941 р.²³ На той час територія Крюкова вже місяць перебувала під окупацією і офіційно входила до складу Кіровоградської округи. Від часу окупації і до вересня 1942 р. Кременчук був розташований у тиловому районі групи сухопутних військ “Південь”, тобто перебував під управлінням військової адміністрації. Зона військового управління так само підпорядковувалася Головному командуванню сухопутних військ вермахту.²⁴ Виконання основної управлінської “роботи” в зоні військової адміністрації було покладено на місцеві комендатури.²⁵ Органи військової адміністрації мали два головні завдання — командне та управлінське. З одного боку, вони повинні були “забезпечити спокій”²⁶ в окупованих районах

¹⁹ Vladimir Solonari, “Patterns of Violence: The Local Population and the Mass Murder of Jews in Bessarabia and Northern Bukovina, July–August 1941”, in Michael David-Fox, Peter Holquist, Alexander M. Martin, eds. *The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2014), 54.

²⁰ Польш, “Масове вбивство євреїв,” 42.

²¹ Круглов, Уманский, Щупак, *Холокост в Украине*, 443.

²² Ицхак Арад, *Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945)* (Днепропетровск: Центр “Ткума”; ЧП “Лири ЛТД”; Центр “Холокост”, 2007), 255.

²³ Николай Твердохлеб, *Евреи Кременчуга. Исторический очерк* (Кременчуг: Пирамида, 1999), 89.

²⁴ Петро Рекотов, “Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.)”, *Український історичний журнал* 3 (1997): 90.

²⁵ Там само.

²⁶ Евфемізм, що на практиці означав дії, спрямовані на ліквідацію залишків руху опору та “політичних” ворогів Третього Райху.

та охороняти тил. З другого боку, мали забезпечити створення, керівництво й контроль щодо місцевих органів управління, а також “мобілізувати” резерви для ведення війни.²⁷

Діяльність членів української поліції в місті Кременчук варто розглядати на тлі динаміки реалізації Голокосту в цьому населеному пункті. Саме наприкінці серпня — у перші тижні вересня 1941 р. у “розв’язанні єврейського питання” на східних окупованих територіях було досягнуто погодження щодо вбивства всіх євреїв — чоловіків, жінок і дітей.²⁸ Убивства євреїв Кременчука почалися за кілька днів після окупації і були пов’язані з діяльністю зондеркоманди 4б, що на початку вересня прибула у Кременчук.²⁹ Дітер Поль зазначає, що напередодні війни передбачалось обмежити дію зондеркоманд тиловими зонами армій, проте зондеркоманди 4а і 4б згодом були відкликані ближче до прифронтової зони.³⁰ Дослідник також відзначає, що між зондеркомандою 4б та Головнокомандуванням 17-ї армії виникли тісні зв’язки.³¹ Отже, у вересні 17-та армія вермахту на чолі з Карлом-Генріхом фон Штюльпнагелем звернулася з проханням до зондеркоманди 4б, командиром якої на той час був штурмбанфюрер СС Пюнттер Херман, знищити євреїв через випадки саботажу (псування кабелю).³² Це й було виконано: у період з 13 по 26 вересня 1941 р. у Кременчуці було розстріляно 125 євреїв.³³ Наприкінці вересня також був вчинений розстріл військовополонених-євреїв. В. Пшеніцин, котрий став свідком цього масового вбивства, пригадував, що “поранили, які не могли пересуватися, несли на розстріл на носилках”.³⁴

Відомо, що 26 вересня у Кременчуці була проведена реєстрація населення,³⁵ а 27 вересня євреям було наказано переселитися до бараків у районі Новоіванівки.³⁶ Місцева жителька Олена Брандербург згадує:

²⁷ Рекотов, “Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.)”, 90–91.

²⁸ Детальніша інформація щодо змін у “розв’язанні єврейського питання” на момент входження військ вермахту до Кременчука є у статті авторки: “Колективна допомога євреям під час Голокосту в Кременчуці (1941–1943)”, *Наукові записки НАУКМА. Історичні науки* 4 (2021): 39–47.

²⁹ Арад, *Катастрофа євреїв*, 200.

³⁰ Поль, “Масове вбивство євреїв”, 44.

³¹ Там само, 44–45.

³² Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (New York: Holmes & Meier Publishers, 1985), 302; Christopher R. Browning (with contributions by Jürgen Matthäus), *The origins of the Final Solution: the evolution of Nazi Jewish policy, September 1939–March 1942* (Lincoln: University of Nebraska Press, Jerusalem: Yad Vashem, 2004), 292; Александр Круглов, *Уничтожение еврейского населения Украины в 1941–1944 гг. Хроника событий* (Могилев-Подольск, 1997), 24.

³³ Круглов, Уманский, Щупак, *Холокост в Украине*, 444.

³⁴ *Чорна книга*, 438.

³⁵ Круглов, Уманский, Щупак, *Холокост в Украине*, 449.

³⁶ *The Encyclopedia of Jewish Life before and during the Holocaust*, vol. 2 (Yad Vashem, Jerusalem, New York: New York University Press, 2001), 676.

27 вересня 1941 року по місту був оголошений наказ, в якому йшлося про те, що всі євреї повинні покинути свої квартири і з'явитись у спеціально відведені бараки для постійного проживання в селище Ново-Іванівку.³⁷

Ця інформація підтверджується свідченнями єврейки Ольги (Цилі) Андрузької (справжнє ім'я Андрузька Циля Мойсеївна), якій на момент окупації було 23–24 роки. Жінка під час допиту як свідок у справі поліцейського Єфима Старчика зазначала, що в кінці вересня 1941 р. всім євреям наказали “залишити свої квартири і зібратися за межею міста на селище Нова Іванівка, в бараки”.³⁸ Циля Андрузька разом зі своїми батьками, трьома сестрами та бабусею послухалися наказу, залишили домівки та прийшли в Новоіванівку, але там виявили, що будівля переповнена іншими євреями, і їм довелося ночувати надворі.³⁹ Водночас чимало євреїв вирішили не йти до Новоіванівки. Згодом їх активно розшукували німці та поліцейські.

Розстріли євреїв Кременчука, що проводились у районі Новоіванівки, були організовані оперативним штабом вищого фюрера СС та поліції “Росія-Південь”. Загалом у війні проти Радянського Союзу було створено три штаби вищих фюрерів СС та поліції — “Росія-Північ” (для тилу групи армій “Північ” на чолі з групенфюрером СС Гансом-Адольфом Прюцманом), “Росія-Центр” (для тилу групи армій “Центр” на чолі з групенфюрером СС Ерїх фон дем Бахом) та “Росія-Південь” (для типу групи армій “Південь” на чолі з обергрупенфюрером СС Фрідріхом Єккельном).⁴⁰ Едвард Вестерман відзначає, що саме ці структури відіграли ключову роль у реалізації Голокосту під час війни з Радянським Союзом.⁴¹

18 жовтня 1941 р. до Кременчука прибули представники штабу, а 24 жовтня — гауптштурмфюрер СС Герберт Дегенхардт, який наприкінці жовтня 1941 р. керував розстрілом. Під час цієї “акції” було вбито близько трьох тисяч євреїв Кременчука.⁴² Згідно з даними, які наводять Олександр Круглов та Андрій Уманський, у Кременчуці в період з листопада 1941 р. по січень 1942 р. розстріли євреїв також проводив оперативний штаб вищого фюрера СС та поліції “Росія-Південь”. За цей період було здійснено щонайменше 9 “єврейських акцій” та розстріляно близько 500 євреїв,⁴³ а з вересня 1941 р.

³⁷ Микола Твердохліб, *Кременчуччина в роки німецько-радянської війни (1941–1945 рр.)* (Кременчук, 2000), 86.

³⁸ Архів УСБУ в Полт. обл., ф. 6, архівна кримінальна справа Єфима Старчика, спр. № 9168, т. 1., арк. 50 (зв.).

³⁹ Там само.

⁴⁰ Олександр Круглов, “Schießt ihn Tot”: роль штаба Екельна и подчиненных ему подразделений в истреблении евреев Украины летом и осенью 1941 г., *Проблеми історії Голокосту* 3 (2006): 28.

⁴¹ Edward B. Westermann, *Hitler's police battalions: enforcing racial war in the East* (Lawrence: University Press of Kansas, 2005), 165.

⁴² Див.: Круглов, Уманський, Щупак, *Холокост в Україні*, 450.

⁴³ Там само, 451.

по січень 1942 р. вбито абсолютну більшість євреїв Кременчука. Отже, варто детальніше проаналізувати діяльність членів української допоміжної поліції Кременчука в означений період.

Формування української поліції в Кременчуці

Питання формування та функціонування української поліції в Кременчуці ще не стало предметом окремого дослідження, майже відсутні згадки про це і в розвідках, що присвячені історії міста та періоду його окупації. А в більш загальних працях, що стосуються генеральної округи Київ чи загалом Райхскомісаріату Україна, згадки побіжні та передусім пов’язані з розглядом діяльності Верховського, першого бургомістра Кременчука, який рятував євреїв. Через відсутність історіографічних напрацювань з цього питання зараз доволі складно систематично проілюструвати етап формування української поліції. Отже, зроблено спробу побіжно, спираючись переважно на знахідки в джерелах, показати загальні тенденції формування української поліції в Кременчуці.

Крюків був окупований на місяць раніше лівобережної частини Кременчука — у серпні 1941 р. Там сформовано окрему міську управу й допоміжну поліцію, котрі лише восени 1942 р. (коли Кременчук увійшов до складу Райхскомісаріату Україна⁴⁴) були включені до структури органів управління Кременчуцького округу (гебіту).⁴⁵ Тоді ж ліквідовано посаду бургомістра Крюкова, натомість створено нову посаду — уповноваженого від міської управи Кременчука.⁴⁶ Наприкінці 1942 р. крюківська поліція вийшла зі складу Александрійського гебітскомісаріату (Кіровоградська область) та ввійшла як третій районний відділок до складу Кременчуцької допоміжної поліції.

Петро Коротченко, який наприкінці серпня 1941 р. був призначений начальником крюківської поліції, зазначає: “мені була дана установка набирати штат поліції. Докладніші інструкції проводилися мені орсткомендатурою...”⁴⁷ За свідченнями Коротченка, заяви на вступ до поліції розглядали начальник поліції Крюкова та бургомістр.⁴⁸ У наступних протоколах допитів Петро Коротченко уточнював, що до організації української поліції були залучені начальник поліції, бургомістр і секретар міської управи Іван Фомін.⁴⁹

⁴⁴ Повідомлення про це було надруковано в київській газеті “Нове українське слово”, що виходила в період 1941–43 рр. Зокрема повідомлялось, що передача “задніпрянських гебітів” цивільному управлінню відбулася в Кременчуці. Див.: *Нове українське слово* (Київ), 1942, 4 вересня, 3.

⁴⁵ Галузевий державний архів (ГДА) СБУ, архівна кримінальна справа Петра Коротченка, Івана Фоміна, Віктора Пилипенка, Дмитра Пугача, спр. № 68133, арк. 69.

⁴⁶ Там само, арк. 76 (зв.).

⁴⁷ Там само, арк. 14 (зв.).

⁴⁸ Там само, арк. 18 (зв.).

⁴⁹ Там само, арк. 53 (зв.).

Як слушно зазначає Александр Прусін, влітку та восени 1941 р. в генеральній окрузі Київ (куди входив і Кременчук) було сформовано велику кількість поліційних підрозділів, які мали різні найменування.⁵⁰ Це простежується на рівні поліційних структур Кременчука. Наприклад, на початковому етапі, приблизно до реорганізації, українська поліція в Кременчуці мала назву “Міліція”⁵¹ (Ukrainische Miliz der stadt Kremenschug),⁵² а Крюківська поліція (відома інформація щодо назви лише станом на листопад 1942 р.) — “Допоміжна поліція Крюкова” (Hilfspolizei St. Krjukow)⁵³ (обидві назви встановлені за печатками на документах).

Стосовно української поліції Кременчука є інформація у спогадах перекладача вермахту Ореста Корчака-Городиського, який у вересні прибув у місто: “Всі міліціонери носять синьо-жовті опаски з сфастикою”. І далі, характеризуючи їхню поведінку, додає: “Поведінка міліціонерів погана. Грабїж і насильство оправдуються тим, що вони обшукують мешкання колишніх комуністів. Пограбовані приходять на скаргу до німецьких частин, приходять і до нас”.⁵⁴ Тому зовсім не випадково в газеті “Дніпрова хвиля”, яку випускала міська управа, з’явилося повідомлення, що при управі є адвокат, до якого можна звернутись для врегулювання майнових конфліктів.⁵⁵

Чимало опосередковано вказує на те, що в Кременчуці, як і в багатьох інших містах, українська поліція була сформована українськими націоналістами, членами однієї з похідних груп. Відомо, що на початку радянсько-німецької війни створено похідні групи як бандерівського, так і мельниківського крила ОУН. Обидві мали по кілька ключових напрямків руху, що охоплювали українські території. Було створено Північну, Центральну і Південну похідні групи,⁵⁶ одна з яких (Центральна) мала на своєму маршруті місто Кременчук. Микола Мартинюк, член похідної групи ОУН, у своїх спогадах так охарактеризував мету діяльності цих груп: “Провід ОУН розпочав

⁵⁰ Прусін, “Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев”, 34.

⁵¹ Як відомо, на окупованих українських територіях цивільна адміністрація РКУ при перейнятті влади “заставала сітку органів ОУН-івської Народної міліції і українські збройні загони”. Цит за.: Дерейко, *Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті “Україна”*, 64. Проте зараз складно сказати, чи назва “Міліція” вказує на те, що це були колишні загони народної міліції, реорганізовані в допоміжну поліцію (що вказує на зв’язок з ОУН), чи просто є однією з назв поліційних підрозділів.

⁵² Архів УСБУ в Полт. обл., архівна кримінальна справа Дмитра Храпченка, спр. № 6409, арк. 39.

⁵³ Архів УСБУ в Полт. обл., ф. 6, архівна кримінальна справа Василя Данильченка, спр. № 2864, тека з документами.

⁵⁴ Орест Корчак-Городиський, *Спогади з життя. Східний фронт. 1941–1943 рр.*, ч. 2. (Львів: б.в., 2003), 50. Авторка вдячна за надання фрагментів спогадів Андрію Усачу.

⁵⁵ *Дніпрова хвиля* (Кременчук), 1941, 31 жовтня, 4.

⁵⁶ Микола Мартинюк, *Спогади з підпілля*, за ред. Надії Олійник (Лондон: Ukrainian Information Service, 2000), 7.

висилати свої Похідні Групи на звільнені від большевиків східноукраїнські землі, щоб якнайшвидше опанувати їх організаційно і пропагандивно та підготувати ґрунт для становлення української державності”.⁵⁷

Про присутність націоналістів у місті свідчать спогади місцевих жителів, а також матеріали підпільників та інформація з архівно-слідчих справ щодо осіб, які обіймали важливі посади в місцевій адміністрації. Зокрема головний лікар першої міської лікарні м. Кременчука Володимир Костянтинівич пригадує: “Перші місяці окупації над міською думою висіли два прапора: червоний зі свастикою — фашистський та жовто-голубий з тризубцем — українських націоналістів”.⁵⁸ Дослідник Віктор Ревегук відзначив, що в Кременчуці було поширено 100 тис. листівок, 2 150 настінних плакатів, 3 400 портретів Гітлера, 700 брошур, а також 80 нацистських прапорів.⁵⁹ Про присутність націоналістів свідчить і те, що в кабінеті бургомистра Дениса Дмитренка разом з портретом Гітлера були портрети Симона Петлюри та Євгена Коновальця.⁶⁰ У звіті членів підпільної молодіжної організації, що діяла в Кременчуці, також є згадки про те, що націоналісти одразу після окупації з’явилися у місті та розгорнули свою активну діяльність.⁶¹

Зі спогадів членів похідних груп та низки інших джерел відомо, що в Кременчуці перебували як “бандерівці”, так і “мельниківці” (однак наразі відкритим лишається питання, члени похідної групи якого крила ОУН мали вплив на поліцію Кременчука). Зокрема, Євген Стахів, який був членом Південної похідної групи ОУН(б), зазначає про своє перебування в Кременчуці:

25 вересня я приїхав до Кременчука і був там до середини жовтня. В місті існувала невеличка група ОУН, у якій були Володимир Вережак⁶² (служив перекладачем у німецькій армії), Богдан Мазяр, Павло Ддябога. Виходила газета “Дніпрова хвиля”. Редактор — Михайло Щепанський, родом з Кам’янця-Подільського. В редакції — Надя

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Науковий архів Кременчуцького краєзнавчого музею (далі НАККМ), ф. 1, оп. 1, спр. 155, арк. 43.

⁵⁹ Віктор Ревегук, *Полтавщина в роки другої світової війни (1939–1945)* (Полтава: б. в., 2004), 38.

⁶⁰ Архів УСБУ в Полт. обл., ф. 6, архівна кримінальна справа Дениса Дмитренка, спр. № 6440, арк. 61.

⁶¹ НАККМ, ф.1, оп. 1, спр. 155, арк. 1.

⁶² Інформація про перебування та діяльність Володимира Вережака у Кременчуці підтверджується низкою інших джерел, зокрема відомостями його родича Степана Павчака, викладеними в листуванні з журналісткою Юлією Білиною, яка досліджувала історію націоналістичного підпілля в Кременчуці та люб’язно надала мені копії. У листуванні, зокрема, вказано, що Володимир Вережак був убитий німецькою владою навесні 1942 р. за причетність до націоналістичного підпілля. Див. також: *В боротьбі за Українську державу*, Михайло Г. Марунчак, ред. (Вінніпер: Світова Ліга Українських Політичних В’язнів, 1990), 1041.

Мойленко, Люся Черненко, батько якої працював у друкарні. Секретаркою була дівчина на прізвище Цибуля. І був там секретар Дніпров. Він пішов на співпрацю з гестапо і доніс, що “Дніпрова хвиля” на чолі з Щепанським — осередок ОУН. Поки я ще був у Кременчуці, до 14–15 жовтня, там усе було спокійно, газета виходила, друкувала патріотичні статті, матеріали з історії України.⁶³

Дослідник Віктор Ревегук у своїй монографії зазначив, що в Кременчуці був один із найбільших осередків ОУН на Полтавщині, який налічував кілька десятків осіб. Вони працювали на різних посадах у різних тилових німецьких установах, школі, адміністрації.⁶⁴ На думку дослідника, одним із керівників підпілля ОУН у Кременчуці був Михайло Щепанський, редактор “Дніпрової хвилі”. За короткий проміжок часу, за дослідженням Ревегука, у місті та околицях було створено розгалужену мережу ОУН мельниківської орієнтації.⁶⁵

Також відомо, що під час арешту в Кременчуці 8 березня 1942 р. мельниківця Олекси Бабія, мобільна частина Зіпо — зондеркоманда “Плат”, арештувала також групу українських націоналістів, одним з яких був (за свідченням Бабія) начальник міської поліції Ярослав Тутко⁶⁶ (імовірно, також мельниківець). Про нього Бабій зазначав у своїх “Спогадах про втечу від розстрілу”: комендантом кременчуцької поліції є мій друг Ярослав Тутко, якого я знав з Франції та Німеччини.⁶⁷ На думку Юрія Радченка, у ті дні в Кременчуці зондеркоманда “Плат” заарештувала й інших “мельниківців або близьких до ОУН(м) людей”: Тутка, Бакуменка, Закарпатця, Михайла Щепанського, його дружину та інших.⁶⁸ Відповідно, оскільки націоналісти обіймали чільні посади в українській поліції, очевидно, що вони лише кілька місяців тому були долучені до її формування.

З проаналізованих джерел можна стверджувати, що на початку функціонування української поліції в Кременчуці прийом на службу, як

⁶³ Євген Стахів, *Кризь тюрми, підпілля й кордони. Повість мого життя* (Київ: “Рада”, 1995), 94.

⁶⁴ Віктор Ревегук, *Полтавщина в роки радянсько-німецької війни (1941–1945)* (Полтава: Дивосвіт, 2010), 206–07.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ В опрацьованих джерелах Ярослав Тутко не фігурує ані як начальник поліції, ані як рядовий поліцейський, однак це не означає, що він точно не служив у кременчуцькій поліції.

⁶⁷ Юрій Радченко: “...з Житомира мене перекинули на фронт до м. Василькова для пошуку комуністів і жидів, пізніше — бандерівців”: біографія активіста ОУН (м) Олекси Бабія в світлі “Спогадів про втечу від розстрілу”, сайт [Historians.in.ua](https://www.historians.in.ua), переглянуто: 31.10.2021, <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2764-yurij-radchenko-z-zhitomira-mene-perekinuli-na-front-do-m-vasilkova-dlya-poshuku-komunistiv-i-zhidiv-piznishe-banderivtsiv-biografiya-aktivista-oun-m-oleksi-babiya-v-svitli-sporadiv-pro-vtechu-vid-rozstrilu>.

⁶⁸ Там само.

і багато інших аспектів, ще не був уніфікований, і шляхів потрапляння до цієї структури могло бути кілька. Доволі частий — через біржу праці та/або бургомістра. Наприклад, Олександр Дев'ятисильний у вересні 1941 р. звернувся до біржі праці, яка, своєю чергою, відправила його до бургомістра, а той — до начальника поліції Кардюкова.⁶⁹ Так він вступив на службу. До поліції також могли запрошувати представники бургомістрату. Наприклад, у Крюкові у вересні 1941 р. до Василя Данильченка звернувся Штевель, який працював в управі, та запропонував "іти працювати в поліцію, наводити порядок в місті".⁷⁰

Очевидно, що під час набору в поліцію передбачалась готовність поліцейських до виконання наказів. Ідеологічна та дисциплінарна підготовка поліційних кадрів на початковому етапі була імпровізованою та покладалась здебільшого на місцевих керівників поліції. Ця підготовка імплементувалася побіжно та почасти мала вияв в інструктажах. Наприклад, Федір Дем'яненко у своїх свідченнях зазначав, що начальник поліції при вступі Дем'яненка до цієї структури провів йому інструктаж та підкреслив, що той "повинен виконувати всю роботу, як буде наказано". Показово, що на початковому етапі від поліцейських могли не вимагати подавати заяву, оскільки деякі з них її писали чи підписували, а деякі — ні.⁷¹ Відомо, що вже 1942 р. цей процес був стандартизований: визначено перелік документів, які вимагали від кандидатів, та порядок їх перевірки, організовано процес складання присяги та носіння форми.

За різними свідченнями, чисельність української поліції в Кременчуці коливалася від 270–280 до 300 осіб.⁷² Структурно її діяльність розподілялась між трьома районними відділами поліції, також функціонував кримінальний відділ. Крім того, у місті працювало управління поліції, при якому діяла поліційна школа.⁷³

Кременчуцька поліція і Голокост

Перед тим як охарактеризувати форми співучасті членів української поліції у вчиненні Голокосту, важливо коротко проаналізувати їхні біографічні дані. Середній вік цих чоловіків становив 39 років, наймолодшим було 27, найстаршим — 61 рік. За національним складом це були українці та кілька росіян. До війни переважно всі чоловіки мешкали у Кременчуці. Згідно

⁶⁹ Архів УСБУ в Полт. обл., ф. 6, архівна кримінальна справа Олександра Дев'ятисильного, спр. № 6481, т. 1, арк. 8 (зв.).

⁷⁰ Архів УСБУ в Полт. обл., ф. 6, архівна кримінальна справа Василя Данильченка, спр. № 2864, т. 1, арк. 12.

⁷¹ Там само, арк. 15.

⁷² Архів УСБУ в Полт. обл., ф. 6, архівна кримінальна справа Горєцького Євстафія, спр. № 271, арк. 20; там само, ф. 60, спр. № 99617, т. 2, арк. 236.

⁷³ Архів УСБУ в Полт. обл., ф. 6, архівна кримінальна справа Горєцького Євстафія, спр. № 271, арк. 19, 19 зв.

з анкетними даними, майже всі безпартійні (лише Олександр Дев'ятисильний з 1929 по 1935 рік був комсомольцем), за соціальним походженням члени української поліції були вихідцями із селянських та робітничих сімей. Крім того, лише Єфим Старчик походив із селянської родини, яку 1932 р. було "розкуркулено". Переважна більшість членів української поліції мала лише початкову освіту й закінчила кілька класів школи (як правило, 4 класи). Із середньою освітою були три особи: Павло Слюта мав незакінчену середню освіту, Олександр Дев'ятисильний закінчив профтехшколу, а Іван Фомін — Кременчуцьке технічне училище. Вищу освіту мали двоє: Дмитро Пугач (лікар-терапевт) та Євстафій Горецький (викладач математики). Досвід служби в армії Російської імперії був у Віктора Пилипенка, Григорія Ткаченка, Павла Слюти та Іларіона Пліски. Після деокупації Кременчука від нацистів три члени поліції (Іларіон Пліска, Єфим Старчик та Євстафій Горецький) вступили до Червоної армії та встигли повоювати проти нацистського режиму.

Цікаво те, що переважна більшість членів української поліції до війни не мала проблем із законом. Винятком є лише Єфим Старчик та Іван Фомін, які мали судимість, а Віктор Пилипенко та Григорій Ткаченко опинилися під слідством (збіг чи ні, але під слідством були лише ті, хто служив у царській армії). Показовим є також і те, що всі члени української поліції, залучені до переслідування та вбивства євреїв, були одружені (крім Олексія Клепача) та мали в середньому по дві дитини (лише Іларіон Пліска перебував у шлюбі, але дітей не мав). Наведені факти спонукають до висновку про те, що цих людей не можна вважати "маргінальними елементами" (переважна більшість чоловіків до окупації Кременчука мали постійну роботу та родину) або ж криміналітетом. Ідеться про пересічних осіб переважно робітничих професій. Це відповідає висновкам Александра Прусина щодо української поліції в генеральній окрузі Київ. Для більшості членів української поліції, які були "пересічними виконавцями", служба в поліції стала заміною їхньої попередньої діяльності та можливістю просунутися кар'єрною драбиною.

Надалі варто звернутися до діяльності членів української поліції, зокрема проаналізувати їхні дії щодо євреїв під час Голокосту в місті. Під час вивчення реалізації Голокосту в Кременчуці мені вдалося встановити такі форми співучасті поліцейських у вчиненні Голокосту в місті в період з вересня 1941 р. по січень 1942 р.

1. Поліцейських могли долучати до встановлення місця проживання євреїв.

У перші місяці окупації міста (вересень-жовтень 1941 р.), себто в період, коли бургомістром міста Кременчука був Верховський (ім'я та прізвище точно не відоме, за однією джерельною знахідкою, ймовірно, його звали Микола Михайлович),⁷⁴ Іван Тертичний разом з іншим поліцейським ходив

⁷⁴ Архів УСБУ в Полт. обл., ф. 6, архівна кримінальна справа Дениса Дмитренка, спр. № 6440, арк. 13.

містом і встановлював місця проживання євреїв. Про це на очній ставці зазначала свідок Анна Пшенична: "Тертичний у жовтні місяці 1941 року зайшов до мене особисто по Жовтневій вулиці будинок 87 з одним поліцаєм... і запитував, де знаходяться євреї. Я йому відповіла, що я не знаю, то вони пішли у другий двір, де так само запитували про місця проживання євреїв".⁷⁵ Це підтвердив і сам Тертичний.

Важливо відзначити, що в Кременчуці саме встановити місце проживання євреїв, на відміну від решти видів робіт, до яких залучено членів української допоміжної поліції, могли не лише поліцейські. Зокрема, наприклад, за свідченнями Івана Фоміна, секретаря міської управи Крюкова, списки населення "з розбивкою за національностями" збирали за розпорядженням керівника управи Олексія Мальцева. Для цього були "прийняті в управу спеціальні люди в кількості 5 осіб", відомо, що один з них продовжив свою роботу в міській управі на посаді касира.⁷⁶

2. Поліцейські брали участь в експлуатації примусової праці євреїв.

На поліційні кадри ще до початку масових розстрілів був покладений обов'язок контролювати діяльність євреїв щодо прибирання міста. Зокрема, один з місцевих жителів зазначає у своєму листі про євреїв Кременчука: "До розстрілу їх ганяли на найбрудніші роботи з прибирання міста".⁷⁷ Олена Барлет, свідок окупації Кременчука, також пригадує випадок, коли, ідучи містом, вона побачила свою вчительку-єврею з музичної школи, яка замітала вулицю. Жінка подала знак дівчинці, щоб та йшла і не зупинялася. Як далі склалась доля цієї вчительки, Олені Барлет не відомо.⁷⁸ Імовірно, її розстріляли разом з іншими євреями.

Іван Фомін, секретар міської управи Крюкова, у своїх свідченнях у справі Петра Коротченка, начальника поліції Крюкова, розповідав, що "поліція змушувала єврейське населення виконувати найбрудніші фізичні роботи, такі як: похорон вбитої худоби, людей, прибирання різних нечистот...".⁷⁹ Доволі детально описує роль поліції в цьому процесі й сам Коротченко: "Для цієї роботи я мобілізував населення міста. Євреїв змусив чистити місто від сміття, ховати трупи вбитих людей та коней". Він відзначає, що населення не хотіло виходити для виконання цих видів робіт, отже, він посилав по квартирах поліцейських.⁸⁰

⁷⁵ Архів УСБУ в Полт. обл., ф. 6, архівна кримінальна справа Івана Тертичного, спр. № 2011, т. 1, арк. 30.

⁷⁶ ГДА СБУ, архівна кримінальна справа Петра Коротченка, Івана Фоміна, Віктора Пилипенка, Дмитра Пугача, спр. № 68133, арк. 87, 87 (зв.).

⁷⁷ Yad Vashem Archives, 0.33 — Testimonies, Diaries and Memoir Collection, file 690, p. 1.

⁷⁸ Інтерв'ю авторки з Оленою Барлет, 17 грудня 2020 р. Зберігається в особистому архіві авторки.

⁷⁹ ГДА СБУ, архівна кримінальна справа Петра Коротченка, Івана Фоміна, Віктора Пилипенка, Дмитра Пугача, спр. № 68133, арк. 81 (зв.).

⁸⁰ Там само, арк. 19.

Одним з таких поліцейських, якого призначили стежити за роботою євреїв, був місцевий житель Федір Адамчук. Інший поліцейський пригадує: “Коли я вступив до поліції, то Адамчук вже служив, і в його розпорядженні було 10–15 євреїв, які працювали над очищенням міста. Адамчук до них жорстоко ставився. А потім цих євреїв теж Адамчук направив у підвал, де утримувались євреї, на гранкар’єрі”.⁸¹ Олексій Клепач, інший свідок у справі Федора Адамчука, зазначає, що Адамчук “обіймав посаду старшого з обліку над євреями м. Крюкова”. Відповідно до цієї посади Клепач стверджував, що Адамчук мав вести облік того, де проживають євреї, окрім того, він опікувався щоденною роботою євреїв, поки їх не розстріляли.⁸²

Інформація про те, що саме Адамчук відповідав за євреїв, підтверджується і свідченнями з іншої архівно-слідчої справи. Наприклад, Петро Коротченко стверджував, що Адамчук “ходив по місту та перевіряв роботу євреїв, він як поліцейський був уповноважений слідкувати за роботою євреїв”.⁸³ Як бачимо, у Крюкові євреї від початку окупації і до часу, поки їх не розстріляли, мешкали у своїх квартирах, а контроль за їхньою щоденною працею був покладений на місцевих поліцейських.

У лівобережній частині Кременчука, де кількість євреїв була значно більша та існувала прийнята інфраструктура у вигляді бараків колишнього заводу,⁸⁴ євреїв одразу після реєстрації переселили до бараків у районі Новоіванівки. Уже звітти їх водили на роботу з прибирання вулиць чи примушували виконувати інші роботи. Контроль за цим процесом та конвоювання до місця праці також були покладені на місцевих поліцейських. Наприклад, Федір Дем’яненко під час допиту зазначав, що вступив до лав поліції наприкінці жовтня 1941 р., чоловік “брав із табору і конвоював євреїв на різні роботи до міста Кременчука. Переважно з прибирання вулиць від сміття, під час робіт охороняв цих заарештованих”.⁸⁵ Отже, представники німецької адміністрації, зважаючи на кількість євреїв, географію та інфраструктуру міста, могли по-різному готуватися до “єврейських акцій”.

3. Поліцейські займалися пошуком та арештом євреїв, конвоювали їх до місцевого відділку поліції.

Александр Прусін слушно стверджує, що в Кременчуці поліція щодо євреїв активно діяла у жовтні-листопаді 1941 р., коли масові розстріли

⁸¹ Гранкар’єр — місце (мається на увазі саме підвальне приміщення), у якому збирали євреїв Крюкова перед їхнім масовим розстрілом у листопаді 1941 р. Архів УСБУ в Полт. обл., ф. 6, архівна кримінальна справа Федора Адамчука, спр. № 6667, арк. 16 (зв.).

⁸² Там само, арк. 17.

⁸³ ГДА СБУ, архівна кримінальна справа Петра Коротченка, Івана Фоміна, Віктора Пилипенка, Дмитра Пугача, спр. № 68133, арк. 30, 30 (зв.).

⁸⁴ Борис Шепетовский, *Освятившие имя Создателя. Кременчуг, Украина* (Кременчуг, 2017), 28.

⁸⁵ Архів УСБУ в Полт. обл., ф. 6, архівна кримінальна справа Федіра Дем’яненка, спр. № 3279, арк. 16.

організував штаб головнокомандувача СС та поліції "Росія-Південь" Фрідріха Еккельна.⁸⁶ Ці розстріли відбувалися в районі Новоіванівки. Виявлення та арешт євреїв Кременчука, які unikнули переселення в бараки в районі Новоіванівки, мали свій алгоритм. Наприклад, поліцейський Федір Дем'яненко у свідченнях зазначав, що на початку для них (тобто для членів поліції) був проведений інструктаж від начальника поліції стосовно виявлення та арешту євреїв Кременчука. Згідно з інструкцією, їм потрібно було перевірити документи в усіх жителів міста. Поліцейських розподілили за групами з трьох осіб, у кожній групі був призначений старший. За кожною групою був закріплений певний квартал або вулиця, в якій вони мали перевірити документи кожного мешканця⁸⁷ й "за документами встановити все єврейське населення і заарештувати".⁸⁸ Важливо відзначити, що у джерелах описано випадки, коли на арешт євреїв ходили лише поліцейські, водночас траплялися епізоди, коли з ними разом ходили й німці, що створювало додатковий тиск та мінімізувало інші стратегії поведінки як поліцейських, так і євреїв.

За свідченнями Павла Слюти, який з вересня по грудень 1941 р. обіймав посаду помічника начальника поліції, в означений період у поліції служили не менше 250 поліцейських, із яких було сформовано 4 зводи.⁸⁹ Сам помічник начальника поліції участі в арештах євреїв не брав, за його словами "це все проводилося за посередництва рядових поліцейських".⁹⁰

Поліцейський Федір Дем'яненко разом з поліцейським Моньком, перед якими було завдання перевірити жителів вулиці Пушкіна Кременчука, виявили та заарештували єврея Рувима Слободіна.⁹¹ Дем'яненко також заарештував Розу Бродську та її доньку Раїсу, якій було 14 років. Оскільки такі рейди не були поодинокі, то Дем'яненко також пригадував, як він напередодні ще заарештував єврейську родину, яка складалась з чоловіка, дружини та доньки 16–17 років, які також мешкали по вулиці Пушкіна. Всіх заарештованих Дем'яненко відвів до поліції. Згодом ці люди були розстріляні.⁹²

Варто зазначити, що йдеться про серію арештів, які відбувалися упродовж певного періоду з різним ступенем "результативності". Наприклад, Павло Слюта свідчив, що в кінці жовтня 1941 р. вночі "була проведена облава" на євреїв, унаслідок якої було заарештовано 50 людей. Також здійснено приблизно чотири "немасові облави", коли заарештовували по 5–10 людей,

⁸⁶ Прусин, "Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев", 38.

⁸⁷ Архів УСБУ в Полт. обл., ф. 6, архівна кримінальна справа Федіра Дем'яненка, спр. № 3279, арк. 12.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Архів УСБУ в Полт. обл., ф. 6, архівна кримінальна справа Павла Слюти, спр. № 5908, арк. 22.

⁹⁰ Там само, арк. 16.

⁹¹ Архів УСБУ в Полт. обл., ф. 6, архівна кримінальна справа Федіра Дем'яненка, спр. № 3279, арк. 15.

⁹² Там само, арк. 15, 16.

окрім цього, траплялися індивідуальні арешти.⁹³ Затримані євреї перебували в поліції під охороною, а тоді поліцейські конвоювали їх до табору в Новоіванівці.⁹⁴ Ця інформація підтверджується свідченнями Григорія Ткаченка, який служив фельдфебелем та підпорядковувався помічнику начальника поліції Павлу Слюті та начальнику поліції Кардюкову.

Водночас зі свідчень Ткаченка дізнаємося, що коли збирали більшу кількість євреїв, то участь у їх конвоюванні з поліції до Новоіванівки брали також і начальник поліції Кардюков, і його помічник Слюта (який у своїх свідченнях не згадав про те, що конвоював євреїв), а також Ткаченко, який був у підпорядкуванні Слюти:

У жовтні місяці 1941 року я як фельдфебель поліції разом із начальником поліції Кордюковим його заступником Слюта та іншими поліцейськими конвоював радянських громадян єврейської національності, заарештованих поліцією приблизно 100–150 осіб у табір на селище Нова Іванівка, де вони згодом німцями були розстріляні.⁹⁵

4. Поліцейські конвоювали євреїв до місця їх тимчасового утримання.

Поліцейські не лише виявляли, заарештовували і доставляли євреїв до відділку поліції, але й конвоювали групу євреїв до місця їх утримання — бараки за межами Кременчука.⁹⁶ Наприклад, місцевий житель Кременчука Андрій Гришко, який жив по сусідству з єврейською родиною Лінецьких, зазначав під час допиту:

Приблизно у жовтні чи в листопаді місяці 1941 року я їхав на підводі в село Потоки і біля електростанції зустрів Лінецьку, її доньку і ще двох громадян... всіх чотирьох під конвоем поліцейський Гончаров і ще один поліцейський вели на Ново Іванівку в бараки, куди збирали всіх євреїв і ймовірно їх розстріляли тому що вона більше додому не повернулася.⁹⁷

Наявні численні згадки місцевих жителів, які стали свідками процесу конвоювання євреїв до Новоіванівки. Декому “пощастило” спостерігати за цим процесом багато разів. Наприклад, у жовтні 1941 р. Степан Христинчак зазначав, що він неодноразово спостерігав, як поліцейський Григорій Ткаченко разом з іншими поліцейськими конвоював євреїв із Кременчука до Новоіванівки. Зокрема чоловік зазначав, що “за період його [тобто Григорія

⁹³ Архів УСБУ в Полт. обл., ф. 6, архівна кримінальна справа Павла Слюти, спр. № 5908, арк. 16, 16 (зв.).

⁹⁴ Там само, арк. 16 (зв.).

⁹⁵ Архів УСБУ в Полт. обл., ф. 6, архівна кримінальна справа Григорія Ткаченка, спр. № 4653, арк. 23.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Архів УСБУ в Полт. обл., ф. 6, архівна кримінальна справа Єфима Старчика, спр. № 9168, т. 1, арк. 33.

Ткаченка. — Т. Б.] служби в поліції я бачив 4 рази, як Ткаченко Г. Т. по вулиці Леніна конвоював радянських громадян⁹⁸ партіями від 60 до 100 осіб⁹⁹.

5. Поліцейські охороняли тимчасові місця утримання євреїв.

Силами поліцейських була забезпечена охорона місць, де утримувались зібрані євреї для розстрілу. Наприклад, у правобережній частині Кременчука євреїв уже напередодні розстрілів зібрані в підвалі гранкар'єру. Поліцейський Іларіон Іванченко щодо цього свідчив: "Одного разу Коротченко послав мене відконвоювати трьох євреїв у гранкар'єр, у підвал, я це виконав, а потім тримав біля цього підвалу охорону протягом кількох днів, після чого ми конвоювали всіх євреїв, які там утримувались, у кількості 131 особа до місця розстрілу".¹⁰⁰ Ці слова підтверджуються свідченнями його колеги, поліцейського Олексія Клепача, який зазначав, що під час арештів євреїв Крюкова серед поліцейських "було дві групи, перша заарештовувала євреїв, друга охороняла їх у гранкар'єрі...".¹⁰¹

Показовими є свідчення під час допиту Олександра Дев'ятисильного, який пропрацював поліцейським у лівобережній частині міста з вересня по жовтень 1941 р. За цей час він проводив "облави", арешти євреїв, конвоював їх до місця тимчасового утримання, в бараки за межами міста, та охороняв цей "табір".¹⁰² Інший поліцейський Дмитро Храпченко, який був членом караульної роти з листопада (за іншими даними — з жовтня) 1941 р. до лютого 1942 р., у своїх свідченнях зазначав, що євреїв утримували під охороною в таборах, які розташовувалися на вулиці Леніна. Охорону здійснювала згадана вище караульна рота.

Сам Храпченко також охороняв табір, де утримувалися євреї, поки їх не розстріляли. Дмитро Храпченко у своїх свідченнях наполягав: окрім того, що він видав кількох євреїв та охороняв табір, де вони потім утримувались, стосовно євреїв він більше нічого не робив. Проте в архівно-слідчій справі збереглося чимало свідчень сусідів, інших місцевих жителів, а також родичів тих євреїв, яких забрав Храпченко, в яких ідеться про те, що він брав активну участь у пошуку євреїв, заарештовував та конвоював їх до поліції, а також до табору і, ймовірно, забезпечував оточення периметру в місцях проведення розстрілів.¹⁰³

⁹⁸ Із попередньої відповіді Христича зрозуміло, що йшлося саме про євреїв.

⁹⁹ Архів УСБУ в Полт. обл., ф. 6, архівна кримінальна справа Григорія Ткаченка, спр. № 4653, арк. 32 (зв.).

¹⁰⁰ Архів УСБУ в Полт. обл., ф. 6. Архівна кримінальна справа Іванченка Іларіона, Бордюка Олександра, Клепача Олексія, Шевченка Олександра, спр. № 1221, арк. 117.

¹⁰¹ Там само.

¹⁰² Архів УСБУ в Полт. обл., ф. 6. архівна кримінальна справа на Дев'ятисильного Олександра, спр. № 6481, арк. 14 (зв.).

¹⁰³ Архів УСБУ в Полт. обл., архівна кримінальна справа Дмитра Храпченка, спр. № 6409, арк. 23, 23 (зв.), 25, 25 (зв.), 27, 28 (зв.).

Єфим Старчик, інший поліцейський, який також служив у караульній роті, підтвердив, що “з охоронної роти, в якій я служив, поліцейські проводили арешти партійного активу та громадян єврейської національності”.¹⁰⁴ Це свідчить про те, що поліцейські, які охороняли різні об’єкти, наприклад, міську управу, фабрики, заводи, а також табір, де утримувались євреї, водночас активно брали участь у виявленні, арештах і конвоюванні єврейського населення.

У цьому контексті надзвичайно важливими постають свідчення єврейки Цилі Андрузької, якій вдалося врятуватися від розстрілів. Жінка повідомляє напрочуд цікаву деталь: переночувавши в бараках на Новоіванівці одну ніч (одразу після оголошення наказу про переселення сюди євреїв), Циля Андрузька разом зі своїм маленьким сином повернулися в місто, те саме зробили і три її сестри.¹⁰⁵ Той факт, що жінки в перші дні після переселення могли вільно покинути територію утримання євреїв, свідчить про те, що на початковому етапі її або зовсім не охороняли, або охорона була напрочуд слабка. У джерелах описано й інші, хоч і нечисленні випадки, коли євреї повертались з бараків на Новоіванівці.¹⁰⁶

6. На кременчуцьких поліцейських був покладений обов’язок конвоювати євреїв до місця страти, охороняти периметр місць розстрілів та закопувати масові могили.

Для аналізу цього аспекту варто знову звернутися до рідкісного свідчення Цилі Андрузької, яка стала свідком розстрілу євреїв Кременчука. Після повернення з Новоіванівки жінка разом із сином прийшла до своєї свекрухи Антоніни Андрузької, а її сестри повернулися додому. 29 жовтня 1941 р., тобто через місяць після наказу переселитися до Новоіванівки, Циля вирішила провідати сестер, але виявила, що квартира зачинена (забита гвіздками), а сестер забрали поліцейські (за свідченнями сусідів). Після цього жінка вирішила повернутися до Новоіванівки, щоб провідати батьків та дізнатися долю сестер.¹⁰⁷ Це вказує на те, що жінка не здогадувалась про мету утримання євреїв в бараках на Новоіванівці та не усвідомлювала ступінь ризику, на який вона себе наражає.

Коли Циля Андрузька туди повернулася, вона побачила, що євреїв у бараках вже немає, залишилися лише кілька поліцейських з гвинтівками. Наведемо розлогу цитату Цилі Андрузької, яка стала свідком процесу розстрілів євреїв Кременчука і описує роль поліцейських:

¹⁰⁴ Архів УСБУ в Полт. обл., ф. 6, архівна кримінальна справа Єфима Старчика, спр. № 9168, т. 1, арк. 18 (зв.).

¹⁰⁵ Там само, арк. 50 (зв.).

¹⁰⁶ НАККМ, ф.1, оп. 1, спр. 45, арк.7 (акт з окремою нумерацією).

¹⁰⁷ Архів УСБУ в Полт. обл., ф. 6, архівна кримінальна справа Єфима Старчика, спр. № 9168, арк. 51.

...один із поліцейських [слово незрозуміло] я його не знаю, запитав мене що мені потрібно, то я йому відповіла, що я прийшла до свого батька і цей поліцейський одразу мене забрав і під гвинтівкою повів на піщані гори містечко "Кочугури". Коли він мене став підводити до містечка "Кочугури", то там партіями сиділи особи єврейської національності приблизно до 100 осіб, а довкола них ланцюгом стояли українські поліцейські з гвинтівками, які охороняли євреїв, щоб вони не розбігались.

Коли я підійшла до осіб єврейської національності, які охоронялись поліцією, то одразу зрозуміла, що німці проводять масові розстріли радянських громадян єврейської національності, тому що там було чути крики і чути автоматні постріли. А перед тим, як осіб вели на розстріли, проводили ретельні обшуки і всі цінні речі відбирали, складали у купи, а потім відвозили на підводах.¹⁰⁸

Оскільки жінка була єврейкою та потрапила до місця розстрілу, їй вдалося врятуватися лише завдяки поліцейському на прізвище Бондаренко, який дав можливість втекти їй та її сину.¹⁰⁹

Загалом участь поліцейських у конвоюванні та охороні периметру місць розстрілів підтверджується численними прикладами з інших міст та містечок. У проаналізованих архівно-слідчих справах на поліцейських Кременчука є інформація про те, що вони брали участь у розстрілах, але не стріляли.¹¹⁰ Однак, як правило, колишні поліцейські про це не говорили, часто не визнавали своєї участі у процесі розстрілу. Траплялися випадки, коли сусіди та знайомі під час розслідування відзначали, що про це їм розповідали самі поліцейські. Зокрема в справі на поліцейського Дмитра Храпченка є свідчення його сусідки, яка розповіла важливу деталь: "одного разу, будучи нападпитку, Храпченко зайшов до мене на квартиру, плаче і розповідає як розстрілювали євреїв. Речі клали на одну купу, гроші та дорогоцінності на іншу..."¹¹¹

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ Там само, 52.

¹¹⁰ Відомий лише один випадок, коли під час розстрілів євреїв у Крюкові поліцейський Петро Лукашенко вистрелив у могилу, після чого німці почали на нього кричати. Див.: ГДА СБУ, архівна кримінальна справа Петра Коротченка, Івана Фоміна, Віктора Пилипенка, Дмитра Пугача, спр. № 68133, арк. 41 (зв.). Уточнення про те, що поліцейські не стріляли разом з німцями під час масових вбивств євреїв біля розстрільних ям є, на мою думку, важливим, оскільки це підтверджується наявними джерелами і точніше характеризує їхні форми співучасті. Звісно, це в жодному разі не нівелює їхню участь у масовому вбивстві. Поліцейські здійснювали конвоювання, охорону території, а також своєю присутністю знеохочували євреїв до проявів опору. Були й інші способи співучасті в Голокості, про які йдеться в статті. Загалом дослідження участі членів української поліції в Голокості з інших регіонів підтверджують, що вони вбивали євреїв, коли ті намагалися втекти, або добивали поранених у ямах, або ж і самі проявляли ініціативу та вбивали євреїв, навіть без санкцій з боку німецької влади (див., наприклад, дослідження Андрія Усача, Юрія Радченка та ін.), однак на рівні Кременчука відомостей, що поліцейські стріляли в євреїв під час масових убивств (окрім одного випадку, наведеного вище) зараз немає.

¹¹¹ Архів УСБУ в Полт. обл., архівна кримінальна справа Дмитра Храпченка, спр. № 6409, арк. 27.

Є зовсім нечисленні приклади, коли сам поліцейський розповідав, що був присутній на розстрілах. Наприклад, Олександр Дев'ятисильний під час одного з допитів свідчив, що: "я особисто участі в розстрілах радянських громадян не приймав, а тільки я був у охороні тобто в очепленні з іншими поліцейськими єврейського населення, яких виводили на розстріл, ми їх приймали щоб вони нікуди не розбігались".¹¹² У джерелах також трапляються непоодинокі свідчення того, що саме поліцейські закопували масові могили.¹¹³

7. Конфіскація та привласнення майна євреїв.

За свідченнями Петра Коротченка, речі, які залишались у квартирах розстріляних євреїв, збирались до міської управи Крюкова.¹¹⁴ У джерелах бачимо чимало прикладів того, як поліцейські забирали собі цінні речі з квартир євреїв після того, як людей було розстріляно. Водночас описано й випадки, коли поліцейські тимчасово виганяли євреїв, робили обшук їхніх квартир, забирали цінні речі. Лише через деякий час вони поверталися за євреями та конвоювали їх до поліції чи до міста тимчасового утримання. Саме так сталося з єврейкою Ронею Лінецькою. Її сусід, який став свідком цього, зазначав:

1941 року вересня 25 дня до мене в квартиру зайшла моя сусідка, яка мешкала по вул. Шевченка № 15 Лінецька ім'я по-батькові не знаю з донькою віком 14–15 років за національністю єврейка, остання була сильно побита і почала мені розповідати, що поліцейський Старчик її побив, викинув із квартири. Лінецька просила у мене поради, що їй робити, на що я відповів, що я зробити нічого не можу. Після цього через деякий час Лінецька з донькою були заарештовані Старчиком Є. Т. та іншим поліцейським Гончаровим...¹¹⁵

Неодноразово траплялися випадки, коли поліцейським діставалися помешкання розстріляних євреїв. Наприклад, згаданий вище поліцейський Єфим Старчик разом з іншим поліцейським заарештували єврейку Лінецьку та її доньку. Після арешту він зайняв її квартиру "з усією наявною в ній обстановкою".¹¹⁶ У джерелах натрапляємо й на інші аналогічні випадки, коли поліцейські селились у помешкання розстріляних євреїв.

Про відкритість цього процесу для місцевих жителів свідчить те, що люди, які займали помешкання, як правило, не приховували цього від своїх сусідів

¹¹² Архів УСБУ в Полт. обл., ф. 6, архівна кримінальна справа на Дев'ятисильного Олександра, спр. № 6481, арк. 10.

¹¹³ Див.: ГДА СБУ, архівна кримінальна справа Петра Коротченка, Івана Фоміна, Віктора Пилипенка, Дмитра Пугача, спр. № 68133, арк. 21, 32, 32 (зв.), 34, 35, 35 (зв.), 36, 37.

¹¹⁴ Там само, арк. 21 (зв.).

¹¹⁵ Архів УСБУ в Полт. обл., ф. 6, архівна кримінальна справа Єфима Старчика, спр. № 9168, арк. 32 (зв.).

¹¹⁶ Там само, арк. 27 (зв.).

чи знайомих. В інтерв'ю авторки з місцевою жителькою села Кривуші¹¹⁷ Ганною Сиволап жінка розповідає, як вона під час окупації потрапила до помешкання розстріляних євреїв, що зайняли її знайома Настя та її чоловік на прізвище Мицик, який служив поліцейським. Зокрема, Сиволап згадує:

Ми зайшли до цієї Насті, її чоловік пішов у поліцію, він такий противний був страшно, жорстокий... Ми зайшли... євреї як жили, як їх забрали, так усе й осталося... Настя каже: "оце ми тут живем". Так шикарно, я зроду такого не бачила. Зайшли — камод стоїть і над камодом отакий заввишки портрет, і дівочка така красива на тому портреті (може ж дитина)...¹¹⁸

Александр Прусін, аналізуючи роль української поліції в розстрілах євреїв у генеральній окрузі Київ, відзначає, зокрема, і щодо поліцейських Кременчука, що їм після закінчення розстрілів було дозволено взяти собі одяг євреїв. Ця інформація підтверджується і свідченнями Петра Коротченка, начальника поліції Крюкова, який відзначав, що "Поліцейські збирали їх (тобто речі розстріляних євреїв. — Т. Б.) і брали собі".¹¹⁹ Імовірно, що під час Голокосту в Кременчуці поліцейські, окрім відбирання речей для себе, ще й допомагали сортувати речі після розстрілу.

У цьому контексті важливим питанням є те, як німці реагували на місцевих жителів, які ставали свідками розстрілів євреїв у Кременчуці, чи залучали вони їх чи інших осіб, які до цього не були свідками вбивств, до примусових робіт, що сприяли проведенню розстрілу в різний спосіб (як трамбувальників тіл убитих, як тих, хто копає могили, тощо), як це відбувалось у багатьох інших населених пунктах.¹²⁰ На основі аналізу джерел можна припустити, що в перші місяці розстрілів (осінь — початок зими 1941 р.) німці робили формальні та, вочевидь, неефективні заходи, щоб тримати в таємниці вбивства євреїв. Ідеться передусім про розстріли, які відбулися в районі Піщаної гори, поблизу окопів, які лишили радянські війська. Свідками цих систематичних розстрілів стали машиністи водонасосної станції Петро Гриценко та Петро Мокрий.¹²¹ Станція була розташована поблизу місця, де відбувались розстріли. За словами обох чоловіків, німці, коли помічали чергового, зачиняли його у приміщенні станції. Це не завадило чоловікам чути постріли, крики та стогони людей і навіть бачити розстріли (підглядаючи у вікно або крізь щілину). Після проведення розстрілів приміщення відчиняли. З одним із чоловіків так трапилося один раз,

¹¹⁷ Кривуші — прилегло до Кременчука село.

¹¹⁸ Інтерв'ю авторки з Ганною Сиволап, 1927 р. н., 16 грудня 2020 р. Зберігається в особистому архіві авторки.

¹¹⁹ ГДА СБУ, архівна кримінальна справа Петра Коротченка, Івана Фоміна, Віктора Пилипенка, Дмитра Пугача, спр. № 68133, арк. 21 (зв.).

¹²⁰ Отець Патрік Дебуа. *Хранитель спогадів. Кривавими слідами Голокосту* (Київ: Дух і Літера, 2011), 109–34.

¹²¹ ГДА СБУ, ф. 5, спр. № 55663, т. 3, арк. 118–21, 140–42.

з другим — кілька разів. Свідченням того, що це були розстріли євреїв, стали білі нарукавні пов'язки з блакитними шестикутними зірками, які знайшов Петро Гриценко поряд з місцем розстрілу. Такі пов'язки носили євреї Кременчука одразу після окупації міста.¹²² Питання, чи змушували кременчужан долучатись до вбивств, потребує вивчення ширшого кола джерел.

Особиста ініціатива членів української поліції

Попри те, що теоретично члени української поліції мали виконувати “всю роботу, як буде наказано”, у джерелах знаходимо випадки, коли вони проявляли власну ініціативу, яка могла як сприяти виконанню завдань, покладених на поліцейських, так і суперечити їм. На прикладі Кременчука вдалося виявити лише незначну кількість випадків, коли поліцейські допомагали переслідуванню євреям. Проте вони варті уваги, адже демонструють наявність у поліцаїв певного простору для свободи дій. Наприклад, Олександр Дев'ятисильний, який служив поліцейським два місяці (вересень-жовтень 1941 р.), під час одного з конвоювань дівчини-єврейки до поліції відпустив її, через що одразу був заарештований.¹²³ Інший поліцейський на прізвище Бондаренко відпустив єврейку Цилю Андрузьку та її дитину безпосередньо перед розстрілом. Врятована жінка про це свідчить:

9 листопада 1941 року годин у 9 ранку я поліцейського попросила, щоб він дозволив мені вийти з дитиною до вбиральні, мені дозволили і мене став супроводжувати поліцейський на прізвище Бондаренко ім'я по-батькові не знаю. І коли я знаходилась у вбиральні, то в цей момент всіх осіб із бараків вивели і почали шикувати, а довкола них були озброєні німці і поліцейські. Я одразу зрозуміла, що знову ведуть на розстріли. Тоді я почала просити поліцейського Бондаренко, щоб він мене відпустив. Він спочатку цього робити не хотів, а потім мені дозволив тікати...¹²⁴

Про те, як склалась доля Бондаренка і чому він вирішив відпустити Цилю Андрузьку разом із сином, відомостей у наявних джерелах немає. Однак про життєвий шлях Олександра Дев'ятисильного відомо більше. Народився в селі Келеберда Кременчуцького району, 1932 р. закінчив профтехшколу і став слюсарем. На момент окупації йому було 27 років, мав дружину й сина, безпартійний, але з 1929 до 1935 р. був членом ВЛКСМ (комсомолу). Судимостей до війни не мав та працював слюсарем на різних підприємствах Кременчука. Щойно Дев'ятисильний відпустив єврейку, його одразу заарештували. Про мотивацію такого вчинку чоловіка може свідчити його відповідь під час допиту. На питання про те, яке він мав право говорити

¹²² Там само.

¹²³ Архів УСБУ в Полт. обл., ф. 6, архівна кримінальна справа Олександра Дев'ятисильного, спр. № 6481, арк. 15 (зв.).

¹²⁴ Архів УСБУ в Полт. обл., ф. 6, архівна кримінальна справа Єфима Старчика, спр. № 9168, арк. 52.

з єврейською дівчиною та її відпустити, поліцейський відповів: "для мене все рівно росіяни, єврейки чи українці".¹²⁵ Отже, чоловік, очевидно, не поділяв антисемітської політики окупаційної влади, але це йому не завадило за короткий термін перебування на службі в поліції в цілому виконувати решту наказів, пов'язаних із переслідуванням євреїв: брати участь в облавах, арештовувати, конвоювати осіб тощо.¹²⁶ Якби не випадок із порятунком єврейки, його участь як члена поліції можна було б охарактеризувати як "пересічний виконавець" (за Александром Прусніним). Водночас випадок Дев'ятисильного доводить, що прості виконавці також виявляли особисту ініціативу, а їхні дії могли відверто суперечити окупаційній політиці.¹²⁷ Утім, це не допомогло чоловіку уникнути покарання, оскільки за співпрацю з нацистами він був засуджений до 20 років каторжних робіт з конфіскацією майна.¹²⁸

Під час здійснення арештів також трапився випадок, коли родичам-неєвреям вдалось відкупити дитину через хабарі. Наприклад, вищезгаданий Цилі Андрузькій разом з дитиною вдалось врятуватися від розстрілів з Новоіванівки, жінка повернулася до родини свого чоловіка, віддала їм дитину, а сама пішла переховуватись. Сестра чоловіка Цилі Андрузької, яку допитували у справі Павла Слюти як свідка, зазначала, що "за дитиною декілька разів із поліції приходили... але ми його не віддавали, а поліцейським давали хабарі, у такий спосіб дитина лишилась жива".¹²⁹ У спогадах та списках, які лишили підпільники Кременчука, знаходимо інформацію про те, що кілька поліцейських були членами підпільних угруповань і, перебуваючи на службі в українській поліції, надавали допомогу підпільникам.¹³⁰

Водночас у джерелах знаходимо випадки, коли особиста ініціатива поліцейських навпаки сприяла успішному виконанню завдання щодо арешту євреїв. Зокрема під час арешту єврей Михайло Могилевський, який був завчасно про це попереджений місцевою жителькою, спробував втекти. Саме тоді, за словами дружини Могилевського, яка була свідком цього, поліцейський Іларіон Пліска "проходив вулицею побачив мого чоловіка, який біг, почав бігти за останнім... затримав... після чого доставив у гестапо".¹³¹

¹²⁵ Архів УСБУ в Полт. обл., ф. 6, архівна кримінальна справа Олександра Дев'ятисильного, спр. № 6481, арк. 9.

¹²⁶ Там само, арк. 14 (зв.).

¹²⁷ Загалом, з історіографії відомо, що як пересічні, так і більш ідейні виконавці (наприклад, члени нацистської партії) залишалися людьми і часом ухвалювали суперечливі рішення. Цікаві спостереження щодо цього висловив Зигмунт Бауман, див.: *Модерність і Голокост* (Київ: Дух і Літера, 2022), 258–62.

¹²⁸ Там само, т. 2, арк. 12 (зв.).

¹²⁹ Архів УСБУ в Полт. обл., ф. 6, архівна кримінальна справа Павла Слюти, спр. № 5908, арк. 31 (зв.).

¹³⁰ НАККМ, ф.1, оп. 1, спр. 35, арк. 145; спр. 35-а, арк. 11.

¹³¹ Архів УСБУ в Полтавській області, ф. 6, архівна кримінальна справа Іларіона Пліски, спр. №1736, арк. 39 (зв.), 40.

Також траплялися ситуації, коли поліцейські могли на вулиці зупиняти та перевіряти документи (або ж наявність чи відсутність обрізання) у громадян, які були схожі на євреїв. Александр Прусін у своєму дослідженні наводить випадок, про який йому повідомив Семен Айзенштейн, котрий зміг пережити окупацію. Чоловік розказав, що після вдалої втечі з полону з Кременчуцького табору, згодом зустрів поліцейських, які одразу змусили його стягнути штани, щоб перевірити, обрізаний чоловік чи ні. Александр Прусін зазначає, що хоча Семену Айзенштейну “пізніше вдалося втекти”, в більшості випадків такі зустрічі з поліцейськими були для євреїв фатальні.¹³²

Поліцейські могли проявляти ініціативу щодо арешту євреїв і тоді, коли цього не бачили сторонні люди і для цього не було прямого наказу для виконання. Наприклад, уже згаданий Іларіон Пліска, прийшовши до своєї сусідки по квартирі, побачив, що жінка переховує єврея Арона Флішера, який був її знайомим. Пліска сказав єврею іти з ним, а коли жінка почала просити Пліску, щоб той відпустив Флішера, то Пліска їй відповів: “Ти знаєш, що тобі також туди дорога, оскільки ти знаєш, що ти переховувала жидів”.¹³³ Зрештою, поліцейський забрав Флішера, і сусідка його більше ніколи не бачила.

У джерелах знаходимо також нечасті випадки, коли батько й син разом виявляли євреїв. Наприклад, Петро Коротченко у своїх свідченнях пригадував, як йому, як начальнику крюківської поліції, Віктор Данильченко передавав інформацію щодо євреїв через свого батька Василя Данильченка, який працював заступником начальника поліції. Коротченко відзначає, що:

Батько передаючи мені відомості від сина завжди пишався ним кажучи: “Ось мій син, який пронирливий, він не підозрілий, ніхто не подумає, що він зрадить, все що почує в поліцію, йому всі довіряють”.¹³⁴

Так Віктор та Василь Данильченки доносили начальнику поліції на євреїв Крюкова.

Траплялися, коли людина, яка офіційно вже не працювала в українській допоміжній поліції, видавала євреїв. Ідеться про Павла Слюту, який у перші місяці окупації Кременчука обіймав посаду помічника начальника поліції та своїми діями сприяв реалізації Голокосту. Проте у грудні 1941 р. його перевели на посаду директора кременчуцького дитячого будинку. Одного разу Слюта довідався, що до дитбудинку потрапила єврейська дитина, і заявив своєму підлеглому:

¹³² Прусін, “Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев”, 38.

¹³³ Архів УСБУ в Полтавській області, ф. 6, архівна кримінальна справа Іларіона Пліски, спр. №1736, арк. 46 (зв.).

¹³⁴ ГДА СБУ, архівна кримінальна справа Петра Коротченка, Івана Фоміна, Віктора Пилипенка, Дмитра Пугача, спр. № 68133, арк. 27.

Ви знали, що взяли дитину єврейської національності в дитбудинку на виховання, витратили на нього кошти, тоді коли німецька влада викорчує все коріння єврейської національності і про це я піду повідомлю, щоб його забрали, а ми залишилися чистими.¹³⁵

У своїх спогадах підпільниця Тетяна Міщенко згадує про те, що під час війни у Кременчуці було багато дітей-сиріт, яких передали до дитбудинку, котрий очолював Павло Слюта. Жінка відзначає, що Слюта вирішив вислужитись перед німцями та "сам зробив огляд дітей і визначив: де волосся кучеряве у дівчаток, значить юд... а хлопчиків перевірів за статтю і також за волоссям, всіх відібрав, помітив і доповів своєму керівництву і всіх невинних сиріток розстріляли".¹³⁶ В архівно-слідчій справі на Павла Слюту така інформація відсутня, проте зі свідчень причетних до справи очевидно, що Слюта негативно ставився до випадків, коли діти-євреї потрапляли до дитбудинку.

Висновки

Абсолютна більшість євреїв Кременчука була вбита у період з вересня 1941 по січень 1942 р., тобто під час першого етапу знищення євреїв на окупованих радянських територіях. Участь української допоміжної поліції в Голокості не обмежувалася лише переслідуваннями євреїв, їх конвоюванням до місця розстрілів та охороною цих територій. Хоча ці ролі, безперечно, були ключовими для уможливлення таких масштабів Голокосту. Як виявилось, поліцейські доволі ефективно провадили й інші важливі справи в контексті реалізації Голокосту, як-от складання списків євреїв, конвоювання людей і контроль за їхньою працею, сторожування місць тимчасового утримання євреїв, вилучення майна з їхніх квартир та особистих речей під час розстрілів тощо. Очевидно, такі види залучення поліцейських могли варіюватись залежно від місцевих умов та наявності кадрів (що й підтверджується дослідженнями Романа Шляхтича,¹³⁷ Александра Прусина,¹³⁸ Карела Беркгофа,¹³⁹ Юрія Радченка¹⁴⁰). Загалом участь поліцейських у вчиненні Голокосту

¹³⁵ Архів УСБУ в Полт. обл., ф. 6, архівна кримінальна справа Павла Слюти, спр. № 5908, арк. 41 (зв.).

¹³⁶ НАККМ, ф.1, оп. 1, спр. 117, арк. 20.

¹³⁷ Див.: Роман Шляхтич, "Створення та функціонування місцевої допоміжної поліції на Криворіжжі в роки німецької окупації," *Проблеми історії Голокосту: український вимір* 9 (2017): 10–26.

¹³⁸ Див.: Прусин, "Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев," 31–59.

¹³⁹ Див.: Карел Беркгоф, *Жива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою*, 69–96.

¹⁴⁰ Див.: Юрий Радченко, "Мы выпустили по ним все патроны": Украинские Hilfspolizei и Холокост на территории генерал-бесирка Харьков, 1941–1943 гг., ч. 2, *Historians.in.ua*, переглянуто 30.03.2022, <https://www.historians.in.ua/index.php/en/zabutizertvyvinyu/798-yuryi-radchenko-my-vypustily-po-nym-vse-patrony-ukrainische-hilfspolizeiykholokost-na-terrytoryy-heneral-betsyrka-kharkov-1941-1943hh-chast-2>.

в Кременчуці стосувалася ідентифікації та арешту євреїв, їх конвоювання та охорони, участі в розстрілах (мається на увазі охорона місць розстрілів, що виключало втечі) та економічних злочинах.

Залучення поліцейських не було однаковим для кожного етапу. Встановлення місця проживання євреїв та їх супровід до місця праці не вимагали великої кількості поліцейських, тоді як переслідування, арешти, конвоювання до місця утримання або страти потребували більшої кількості поліцейських. Важливо відзначити, що деякі поліцейські проявляли особисту ініціативу, що була спрямована як на допомогу, так і на переслідування та отримання власної вигоди. Для більшості поліцейських участь у реалізації Голокосту не була ідеологічною самоціллю, що, однак, не завадило їм виконувати накази, пов'язані з реалізацією злочину.

У цьому контексті питання мотивації членів української поліції щодо вступу на службу та мотивації її продовжувати, а також вияву особистої ініціативи є важливим аспектом, що потребує окремого вивчення. На основі проаналізованої історіографії можна стверджувати, що доволі часто мотивацію місцевих колаборантів, зокрема членів поліції, у вчиненні Голокосту не можна пояснити дією одного чинника. У більшості випадків радше йдеться про їхню сукупність. Для репрезентативного аналізу мотивацій членів української поліції, які брали участь у Голокості, на мою думку, варто за можливості залучити ширше коло джерел, зокрема еґо-свідчень як очевидців, так і учасників, місцевих мешканців, джерела усної історії, спробувати застосувати теоретичні напрацювання (класифікації мотивацій, виявлені закономірності, соціально-психологічні типи виконавців тощо) дослідників з цієї теми (не обмежуючись працями істориків, а використовуючи міждисциплінарний підхід) та проаналізувати міжетнічні відносини до початку окупації з фокусом на життєвих траєкторіях майбутніх поліцейських.

Tetiana BORODINA

Ukrainian Police Involvement in the Holocaust in Kremenchuk (1941–42)¹⁴¹

Tetiana BORODINA — Postgraduate student, Yukhymenko Family Doctoral School, NaUKMA, scholarly editor, Centre for Studies in the History and Culture of East European Jewry, NaUKMA, Ukraine. tetiana.borodina@ukma.edu.ua

This article deals with a heretofore unexplored topic—the local participation of the Ukrainian police of Kremenchuk in the Holocaust. The author has outlined the research source base and the specifics of working with archival-investigative materials, characterized historiographical trends in the study of the topic, and collected and systematized the available references to the Holocaust in Kremenchuk. For further context, the study also examines the dynamics of the genocide that took place in the city between September 1941 and January 1942, as well as the formation of the Ukrainian police. Based on an analysis of archival-investigative materials on members of the Ukrainian police (many of which are being released to scholarly circulation for the first time), as well as other sources, it has been determined that in Kremenchuk the participation of members of the Ukrainian police in the Holocaust was not limited to persecuting the Jews, assisting in their transport to locations of execution, and protecting these territories. Members of the Ukrainian police equally participated in establishing places of Jewish residence, accompanying and monitoring their work, guarding locations of temporary detention, and more. The author also analyzed worktime manifestations of personal initiative among the policemen, which were directed to both assist in and derive personal benefit from the persecution of the Jews, even when it was not required of them.

Keywords: Кременчук, Друга світова війна, Голокост, геноцид, українська поліція, колаборація. Kremenchuk, Second World War, Holocaust, genocide, Ukrainian police, collaboration

¹⁴¹ This publication was prepared as part of a joint Ukrainian-French research project with the financial support of the Ministry of Education and Science of Ukraine (agreement M/83-2021, dated 19 November 2021). The author expresses her sincere gratitude to the anonymous reviewers of *Ukraina Moderna* for their useful comments, as well as to Professor Natalia Schlikhta, Petro Dolhanov, and Daniil Sytnyk, whose valuable advice helped improve the article.

Bibliography

Arad, Itskhak. *Katastrofa evreev na okupirovannykh territoriakh Sovetskogo Soiuzu (1941–1945)*. Dnepropetrovsk: Tsentr “Tkuma”; CHP “Lira LTD”; Tsentr “Kholokost”, 2007.

Bauman, Zygmunt. *Modernist' i Holokost*. Kyiv: Dukh i Litera, 2022.

Berkhof, Karel. *Zhnyva rozpachu. Zhyttia i smert' v Ukraini pid natsysts'koiu vladoiu*, per. z anhl. T. Tsymbal. Kyiv: Krytyka, 2011.

Bolianovs'kyi, Andrii. *Ukrains'ki viis'kovi formuvannia v zbroinykh sylakh Nimechchyny (1939–1945)*. L'viv [b.v.], 2003.

Borodina, Tetiana. “Kolektyvna dopomoha ievreiam pid chas Holokostu v Kremenchutsi (1941–1943).” *Naukovi zapysky NaUKMA*. Istorychni nauky 4 (2021): 39–47.

Browning, Christopher R. (with contributions by Jürgen Matthäus). *The origins of the Final Solution: the evolution of Nazi Jewish policy, September 1939–March 1942*. Lincoln: University of Nebraska Press, Jerusalem: Yad Vashem, 2004.

Chorna knyha: pro zlochynne povsiudne znyshchennia ievreiv nimets'ko-fashysts'kymy zaharbnymy v tymchasovo okupovanykh raionakh Radians'koho Soiuzu ta taborakh znyshchennia v Pol'shchi pid chas viiny 1941–1945 rokiv, V. Hrossman ta I. Erenburh, red., per. z ros. Myroslav Laiuk. Kyiv: Dukh i Litera, 2020.

Dean, Martin. *Collaboration in the Holocaust. Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44*. New York: Palgrave Macmillan, 2000.

Dereiko, Ivan. “Arkhivno-slidchi spravy iak dzherel'na baza doslidzhennia osobystisnoho vymiru proiaviv zbroinoho kolaboratsionizmu v Raikhskomisariati “Ukraina.”” *Storinky voiennoi istorii Ukrainy* 13 (2010): 33–39.

— “Vid ukrains'koho kurenia Biloi Tserkvy do pozhezhnoi sluzhby Berlina: do-lia 116-ho batal'ionu shutsmanshaftu.” *Storinky voiennoi istorii Ukrainy* 17 (2015): 48–60.

— *Mistsevi formuvannia nimets'koi armii ta politsii u Raikhskomisariati “Ukraina” (1941–1944 roky)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2012.

Dniprova khvyliia (Kremenchuk), 1941, 31 zhovtnia.

Dumitry, Diana. *The State, Antisemitism, and Collaboration in the Holocaust. The Borderlands of Romania and the Soviet Union*. Cambridge University Press, 2016.

Hilberg, Raul. *The Destruction of the European Jews*. New York: Holmes & Meier Publishers, 1985.

Interv'iu avtorky z Hannoiiu Syvolap, 1927 r. n., 16 hrudnia 2020 r. Zberihaiet'sia v osobystomu arkhivi avtorky.

Interv'iu avtorky z Olenoiu Barlet, 17 hrudnia 2020 r. Zberihaiet'sia v osobystomu arkhivi avtorky.

Korchak-Horodys'kyi, Orest. *Spohady z zhyttia. Skhidnyi front. 1941–1943 rr.*

Ch. 2. L'viv: b.v., 2003.

Kruglov, Aleksandr, Andrei Umanskii, Igor' Shchupak. *Kholokost v Ukraine: Reiskhkommisariat "Ukraina", Gubernatorstvo "Transnistriia"*. Dnipro: Ukrainskii institut izucheniia Kholokosta "Tkuma"; CHP "Lira LTD", 2016.

Kruglov, Aleksandr. "Schießt ihn Tot": rol' shtaba Ekel'na i podchinennykh emu podrazdelenii v istreblenii evreev Ukrainy letom i osen'iu 1941 g." *Problemi istorii Golokostu* 3 (2006): 26–65.

Kruglov, Aleksandr. *Unichtozhenie evreiskogo naseleniia Ukrainy v 1941–1944 gg. Khronika sobytii*. Mogilev-Podol'sk, 1997.

Lauer, Vendi. *Tvorennia natsysts'koi imperii ta Holokost v Ukraini*, per. z anhl. S. Kolomiitsia, Ie. Rovnoho. Kyiv: Zovnishtorhvydav Ukrainy; Ukrains'kyi tsentr vyvchenniia istorii Holokostu, 2010.

Lower, W. "Local Participation in the Crimes of the Holocaust in Ukraine: Forms and Consequences." *Perpetrator Research in a Global Context*, 28.01.2009. <https://cutt.ly/wR9sUzu>.

Martyniuk, Mykola. Nadiia Oliinyk, red. *Spohady z pidpillia*. London: b.v., 2000.

Marunchak, Mykhailo, red. *V borot'bi za Ukrains'ku derzhavu*. Vinnipeg: Svitova Liga Ukrains'kykh Politychnykh V'iazniv, 1990.

Nove ukrains'ke slovo (Kyiv), 1942, 4 veresnia.

Otets' Patrik Debua, *Khranytel' spohadiv. Kryvavymy slidamy Holokostu*. Kyiv: Dukh i Litera, 2011.

Pol', Diter. "Masove vbyvstvo ievreiv Ukrainy za nimets'koi viis'kovoii administratsii i v Reiskhkommisariati Ukraina". V Brandon, Rei, Vendi Lauer, red. *Shoa v Ukraini: istoriia, svidchennia, uvichnennia*, 41–112. Kyiv: Dukh i Litera, 2015.

Prusin, Aleksandr. "Ukrainskaia politsiia i Kholokost v general'nom okruge Kiev, 1941–1943: deistviia i motivatsii." *Golokost i suchasnist'* 1, № 2 (2007): 31–59.

Radchenko, Iurii. "...z Zhytomyra mene perekynuly na front do m. Vasyl'kova dlia poshuku komunistiv i zhydiv, piznishe – banderivtsiv": biohrafiiia aktyvista OUN (m) Oleksy Babiia v svitli "Spohadiv pro vtechu vid rozstrilu." *Historians.in.ua*. <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2764-yurij-radchenko-z-zhitomira-mene-perekinuli-na-front-do-m-vasilkova-dlya-poshuku-komunistiv-i-zhidiv-piznishe-banderivtsiv-biografiya-aktivista-oun-m-oleksi-babiya-v-svitli-spogadiv-pro-vtechu-vid-rozstrilu>.

— "Ioho choboty ta esesiv'ska forma buly zabryzkani krov'iu...": taiemna pol'ova politsiia, politsiia bezpeky ta SD, dopomizhna politsiia u terori shchodo ievreiv Kharkova (1941–1943)." *Holokost i suchasnist'* 2, № 10 (2011): 46–86.

— "My vypustili po nim vse patrony": Ukrainische Hilfspolizei i Kholokost na territorii general-betsirka Khar'kov, 1941–1943 gg." Ch. 2 *Historians.in.ua*. <https://www.historians.in.ua/index.php/en/zabutizertvy-viyny/798-yuryi-radchenko-my-vypustyly-po-nym-vse-patrony-ukrainische-hilfspolizei-yk-holokost-na-terrytoryy-heneral-betsyrka-kharkov-1941-1943hh-chast-2>.

Rekotov, Petro. "Orhany upravlinnia na okupovanii terytorii Ukrainy (1941–1944 rr.);" *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal* 3 (1997): 90–101.

Revehuk, Viktor. *Poltavshchyna v roky druhoi svitovoi viiny (1939–1945)*. Poltava: b.v., 2004.

— *Poltavshchyna v roky radians'ko-nimets'koi viiny (1941–1945)*. Poltava: Dyvosvit, 2010.

Rudakova, Daria. “Civilian Collaboration in Occupied Ukraine and Crimea, 1941–1944: A study of motivation.” Thesis presented for the degree of Doctor of Philosophy of The University of Western Australia, School of Humanities, 2018.

Shepetovskii, Boris. *Osviativshie imia Sozdatelia*. Kremenchug, Ukraina. Kremenchug, 2017.

Shliakhtych, Roman. “Stvorennia ta funktsionuvannia mistsevoi dopomizhnoi politzii na Kryvorizhzhii v roky nimets'koi okupatsii.” *Problemy istorii Holokostu: ukrains'kyi vymir* 9 (2017): 10–26.

Solonari, Vladimir. “Patterns of Violence: The Local Population and the Mass Murder of Jews in Bessarabia and Northern Bukovina, July–August 1941.” In *The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses*, eds. Michael David-Fox, Peter Holquist, Alexander M. Martin, 51–82. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2014.

Stakhiv, Ievhen. *Kriz' tiurny, pidpillia i kordony. Povist' moho zhyttia*. Kyiv: “Rada”, 1995.

Sytnyk, Daniil. “Formuvannia ukrains'koi politzii v Kyievi (1941–1943),” *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky* 3 (2020): 40–48.

The Encyclopedia of Jewish Life before and during the Holocaust. Vol. 2. Yad Vashem, Jerusalem, New York: New York University Press, 2001.

Tverdokhleby, Nikolai. *Evrei Kremenchuga. Istoricheskii ocherk*. Kremenchug: Piramida, 1999.

— *Kremenchuchchyna v roky nimets'ko-radians'koi viiny (1941–1945 rr.)*. Kremenchuk, 2000.

Westermann, Edward B. *Hitler's police battalions: enforcing racial war in the East*. Lawrence: University Press of Kansas, 2005.

Archives

Yad Vashem Archives, 0.33 — Testimonies, Diaries and Memoir Collection, file 690.

Arkhiv USBU v Poltav'skii oblasti.

Haluzevyi derzhavnyi arkhiv SBU.

Naukovyi arkhiv Kremenchuts'koho kraieznavchoho muzeiu (NAKKM).